

La reinserció es troba en un mateix: trets d'una política penitenciària individualista basada en principis religiosos

Reintegration depends on each of us: the characteristics of an individualistic prison policy based on religious principles

Berenice Pérez-Ramírez¹
ORCID: 0000-0001-8628-7812

Recepció: 22/01/21. Revisió: 14/05/21. Acceptació: 04/06/21

Per citar: Pérez-Ramírez, B. (2021). La reinserció es troba en un mateix: trets d'una política penitenciària individualista basada en principis religiosos. *Revista de Treball Social*, 220, 97-116. <https://doi.org/10.32061/RTS2021.220.05>

Resum

L'objectiu d'aquest article és acostar-nos a les nocions que es tenen sobre educació en un centre penitenciari d'homes, ja que ens sembla que, com que és un pilar de l'anomenada reinserció social, ens proporciona elements per comprendre com es concep a la població penitenciària, què s'espera d'ells en el procés de reinserció i què s'entén per reinserció. Ens recolzem en el treball de camp del 2019, dut a terme amb homes privats de la llibertat al Centro de Ejecución de Sanciones Penales Varonil Oriente de la Ciutat de Mèxic, és a dir, són persones en procés de prealliberament. Identifiquem la presència de visions morals i religioses en relació amb la seva vida i com a aprenentatge durant la presó, en moltes ocasions, com a argument que estan llestos per sortir. Aquestes visions han guanyat terreny per explicar la seva vida, les situacions que han experimentat i el que afrontaran quan surtin. Concloem que prevalen visions morals i religioses, característiques del Sistema Crofton implementat al segle XIX, amb tanta vigència com en aquell moment. No obstant això, la troballa va ser comprendre, en diàleg amb els homes participants en l'estudi, la raó per la qual continua funcionant, a més d'entendre-ho en un context neoliberal.

Paraules clau: Educació, presó, reinserció, Mèxic.

¹ Professora i investigadora a l'Escuela Nacional de Trabajo Social de la Universidad Nacional Autónoma de México. bereramirez@comunidad.unam.mx

Abstract

The objective of this paper is to gain a more in-depth perspective of notions about education in a men's prison. This is because as a pillar of so-called social reintegration, it provides us with elements to understand how the prison population is conceived, what is expected of them in their reintegration process and what is understood by reintegration. We base our findings on the fieldwork from 2019 carried out involving men deprived of their freedom at the Male East Criminal Penalty Enforcement Centre in Mexico City, i.e., individuals in the pre-release process. We identify the presence of moral and religious perspectives in relation to their life and as a medium for learning during prison, on many occasions mooted as an argument for them being ready for release. These perspectives have gained traction to explain their life, the situations they have experienced and what they expect to face upon their departure. We conclude that moral and religious views, characteristics of the Crofton System implemented in the 19th century, prevail with the same degree of validity as they bore at the time. However, in dialogue with the study participants the aim of the findings was to understand why this medium continues to operate and to understand it within a neoliberal context.

Keywords: Education, prison, social reintegration, Mexico.

Introducció

A Mèxic, s'ha conferit a l'educació un paper destacat en el procés de reinserció social per a les persones privades de la llibertat. L'educació formal és un dels eixos rectors del tractament en presó que, oficialment, ja no es refereix a un "tractament correctiu" sinó al seguiment d'un pla d'activitats. Aquest pla és la ruta per aconseguir la reinserció social a través de la feina, l'educació i la capacitació. Així, en termes formals, el seguiment d'aquest pla permetrà que la persona aconseguixi els objectius de la reinserció (Llei de Centres de Reclusió per al Districte Federal, 2014). No obstant això, caldria preguntar-se: com és que l'educació podria fer de contrapès als rastres de precarietat que marquen a les persones que són a la presó i al tancament que experimenten?

En la política constitucional mexicana hi ha 3 períodes de reformes importants que van transformar la constitució i sobretot l'àmbit penal. El primer va ser conegut com el *període de regeneració* i comprèn del 1917 al 1965, durant el qual es va establir que "la finalitat de la pena [era] la regeneració de l'individu a través de treballar" (Gómez, 2017, p. 79). L'individu que delinquia era considerat un "degenerat" que requeria ser "regenerat", un ésser que havia de tornar a generar-se (Gómez, 2017, p. 79). En aquest projecte es van fusionar l'estructura arquitectònica del Panòptic de Bentham amb el model penitenciari Crofton. Es coneix com a Panòptic de Bentham el projecte arquitectònic impulsat per Jeremy Bentham des del 1786, orientat a reestructurar les presons europees amb la intenció de disminuir el mal social, expandint la inspecció i optimitzant l'ús dels recursos estatals (Beytia, 2017). Per part seva, el sistema Crofton va ser un dels tres models de confinament que es van implantar a Mèxic al segle XIX, més ben conegut com a model progressiu, ideat per Walter Crofton (1815-1897) i se centrava en l'autodeterminació del reu perquè fos ell qui aconseguís la seva rehabilitació i posterior reintegració a la societat. La intervenció de la religió es va considerar favorable (Sigüenza, 2016). El primer model va ser el sistema Filadèlfia, que va néixer a Pennsilvània, els Estats Units, al voltant del 1789. El segon va ser denominat Sistema Auburn i va tenir el seu origen a Nova York instaurat per Elam Lynds (1784-1855). Va ser implementat a Mèxic per Manuel Payno (1810-1894). Finalment, es va implementar el Sistema Crofton.

La presència religiosa va coadjuvar als objectius de la regeneració, encara que oficialment no van ser integrats en les polítiques penitenciàries. A Mèxic, la presó de Lecumberri va ser una de les obres arquitectòniques més importants, impulsada pel govern de Porfirio Díaz (1876-1911) i conclosa el 1900. D'acord amb García (1999), Lecumberri va adoptar el disseny del Panòptic de Bentham juntament amb el model penitenciari de Crofton. Aquest model de tractament penitenciari estaria fortament influenciat per la correcció moral, el reforçament de la idea del treball dur i la intervenció d'autoritats religioses com a suport moral i emocional per als interns. L'aportació del règim de Crofton era apuntar que el canvi

d'estatus de pres a persona en llibertat era molt abrupte; per tant, era necessari anar adaptant el reu a l'autocontrol mitjançant una variació en el tractament (Santa, 1972).

El *segon període, anomenat de readaptació*, es considera que va del 1964 fins al 2008, quan es va reformar l'article 18 constitucional per introduir una reconceptualització de la conducta criminal, com aquella que calia guarir transitant cap a un esquema d'ajuda a la persona (García, 1999; Gómez, 2017). Amb aquesta reforma, la idea del delinqüent va canviar superficialment, ja no era un "degenerat" sinó un malalt (Gómez, 2017, p. 80). Per aquesta raó, es considerava que els individus havien d'acostar-se a tota mena d'estudis i tractaments psicològics, ja que eren les vies per guarir-se. Atès que l'objectiu consistia a curar un malalt, es va concedir a l'autoritat administrativa executora de la pena una enorme discrecionalitat per valorar i determinar si la persona privada de la seva llibertat ja estava "guarida" o no (Gómez, 2017, p. 81). Aquest model es basava en el sistema penitenciari progressiu, que consistia a assolir la rehabilitació social mitjançant etapes o graus progressius (Coca, 2007, p.176).

El tercer període va iniciar el 2008 i continua fins als nostres dies, *l'anomenat període de la reinserció social*. En aquest any es va reformar novament l'article 18 de la Constitució per establir com a finalitat de la pena la "reinserció social" (Gómez, 2017, p. 81). El canvi de terminologia va intentar modificar l'èmfasi legal de l'anormalitat per desplaçar-se cap a la disfunció social de l'individu (Gómez, 2017, p. 82). La reinserció social implica dur a cap accions mitjançant programes encaminats a restablir els drets de les persones i inclou enfocaments especialitzats, diferenciats, integrals, de gènere i de drets humans, acompanyats de l'enfortiment de les xarxes familiars i comunitàries (Llei Nacional d'Execució Penal, 2016).

L'objectiu d'aquest escrit és acostar-nos a les nocions que es tenen sobre educació en un centre penitenciari d'homes en el context mexicà actual, ja que ens sembla que, com que és un pilar de l'anomenada reinserció social, ens brinda elements per comprendre com es concep a la població penitenciària, què s'espera d'ells en aquest procés i què s'entén per reinserció. En la Constitució Política dels Estats Units Mexicans s'estableix que:

El sistema penitenciari s'organitzarà sobre la base del respecte als drets humans, del treball, la capacitació per treballar, l'educació, la salut i l'esport com a mitjans per aconseguir la reinserció del sentenciat a la societat i procurar que no torni a delinquir, observant els beneficis que per a ell preveu la llei (Constitució Política, article 18).

A la primera part d'aquest article, es detalla la ruta metodològica que seguim. Cal destacar que el treball de camp que es presenta a continuació es va fer el juny del 2019. El segon apartat versarà sobre els resultats que es van obtenir amb la implementació d'un taller d'autobiografia i les entrevistes conduïdes al Centro de Ejecución de Sanciones Penales Varonil Oriente, comunament anomenat Annex Orient. En el tercer apartat, es discutirà sobre els resultats obtinguts sobre el terreny i reflexionarem sobre

el concepte de pedagogia penitenciària, per mostrar que a les presons mexicanes s'avalua un procés que transcendeix coneixements per configurar subjectivitats, formes en les quals es produeixen coneixements, poders, desitjos i experiències sota condicions específiques (Giroux, 2013).

Ruta metodològica

El 2015, es va iniciar un treball de recerca a càrrec de l'autora, subscrit a l'Escuela Nacional de Trabajo Social de la Universidad Nacional Autónoma de México, titulat "Discapacitat, gènere i presó" que, al mateix temps, va implicar el desplegament d'estratègies d'intervenció en diferents centres penitenciaris de la Ciutat de Mèxic. En aquell moment pensem i desenvolupem una estratègia d'intervenció des del treball social, que nomenem tallers d'autobiografia.² Plantegem que les estratègies d'intervenció són aquelles accions d'ordre analític i pràctic que es desenvolupen en un espai concret i amb subjectes singulars, són escenaris que ens permeten problematitzar una o diverses situacions recolzant-nos en postures epistemològiques, teòriques i metodològiques; ens exigeixen una agudesa en l'observació i l'escolta i entren en joc la mirada (com a posicionament de qui crea l'estratègia) i la paraula de tots els actors involucrats (Pérez, 2017).

El 2019, ens vam proposar fer un taller d'autobiografia a l'Annex Orient, on cohabitaven homes adults. La decisió d'acudir a aquest centre es va deure al fet que és l'última fase per a les persones que han estat a la presó i ara són pròximes a tenir la seva llibertat, és a dir, es troben en procés de prealliberament o en tractament d'externació. Aquesta activitat va tenir dos objectius, un d'interès per a les autoritats de l'Annex Orient i un altre explícitament acadèmic. Considerem que tots dos s'entrellaçaven, però a causa de l'extens i minuciós procés administratiu per sol·licitar-hi l'ingrés, havíem de fer aquesta escissió.³ L'objectiu compartit amb la institució penitenciària va ser dur a terme un acompanyament psicoemocional als interns mitjançant un taller d'autobiografia per promoure, en homes privats de la llibertat, un espai de reflexió i diàleg, mitjançant la revisió

2 Els tallers han funcionat com a espais per dialogar amb persones privades de la seva llibertat, tant dels seus interessos temàtics com dels temes que estudiem en les nostres recerques. Entenem per autobiografia la possibilitat de donar compte d'una vida mitjançant "un relat retrospectiu en prosa que una persona real fa de la seva pròpia existència, posant èmfasi en la seva vida individual i, en particular, en la història de la seva personalitat" (Lejeune, 1975, p. 48). Amb el pas del temps, la proposta s'ha enrobustit per construir un espai autobiogràfic que possibilita tenir una trobada amb les persones privades de la llibertat a través de la lectura i l'escriptura. En aquest sentit, no es tracta únicament d'obtenir informació per part de les persones privades de la llibertat sinó interactuar, dialogar, interrogar-nos i contestar amb elles i ells les preguntes que han sorgit en aquest espai.

3 El procés per sol·licitar un permís d'ingrés als centres penitenciaris davant la Sotssecretaria del Sistema Penitenciari és enutjós i prolongat. S'ha de fer amb 3 mesos d'anticipació, integrant la proposta detallada del que es pretén desenvolupar. Les autoritats solen ser suspicaces quan s'enuncia clarament "projecte de recerca", per això es va proposar "estratègia d'intervenció". Al final del taller s'ha de lliurar un petit informe i la llista dels participants impresa i en format digital.

i discussió d'una sèrie de textos literaris. L'objectiu acadèmic va ser reprendre aquest espai del taller, construït amb les persones privades de la seva llibertat, per discutir la pertinència dels programes educatius que els ofereixen a l'Annex Orient, així com acostar-nos a què entenen pel concepte d'educació i si pensen que els programes educatius han contribuït a la seva reinserció social.

Les reflexions que es presenten són producte d'una estratègia d'intervenció (taller d'autobiografia) que, al mateix temps, va funcionar com a procediment de recerca, perquè en proposar-la davant la Sotssecretaria del Sistema Penitenciari de la Ciutat de Mèxic, se'ns va permetre l'ingrés a l'Annex Orient. Es pot afirmar que tot el procés està inscrit com una etnografia, perquè les tècniques de recerca desplegades han estat de tall qualitatiu per introduir-nos i conèixer les interaccions entre les persones privades de la llibertat, així com els seus productes culturals i socials. Entre elles: converses informals, entrevistes semiestructurades i el desenvolupament de tallers amb diferents grups en diverses presons de la Ciutat de Mèxic. Aquestes tècniques han estat els principals camins per comprendre algunes claus dels processos socials que els constitueixen (Blásquez, 2016).

Les dades empíriques han estat adquirides de primera mà sobre el terreny, producte de l'observació i la interacció amb els subjectes privats de la llibertat. Aquesta recollecció s'ha dut a cap des d'un mètode qualitatiu, per la qual cosa no apostem per grans escales, sinó per trobar la singularitat de la dada. Donem més importància a recollir els punts de vista dels actors socials per comprendre l'orientació de la seva acció, amb la finalitat que l'actor social ens transmeti com interpreta el món que l'envolta. D'aquí ve que les notes de camp van ser centrals per recopilar la informació obtinguda i experimentada durant els ingressos a l'Annex Orient. Al diari de camp es va registrar tot el que vam observar: fets, situacions, actors i dades que es van considerar clau o significatius per a la recerca (Blásquez, 2016).

El taller va estar coordinat per l'autora d'aquest article i es va comptar amb el suport d'una assistent de recerca.⁴ Les sessions, que duraven 2 hores per dia, es van desenvolupar al Centre Escolar de l'Annex Orient, els dilluns i els dimecres de juny del 2019, amb aproximadament 31 persones. L'assistència variava constantment pel fet que a vegades els cridaven els tècnics penitenciaris o perquè havien de fer alguna diligència personal. Per això, assenyalem que van ser 25 persones les que hi van assistir de manera regular. D'aquest grup, en la penúltima sessió, es va preguntar qui estaria disposat a participar en una entrevista. 10 d'ells van acceptar, van signar una carta de consentiment informat i quan els vam preguntar si podríem fer servir la informació compartida per a una publicació acadèmica, no vam trobar-hi objeccions, però vam decidir utilitzar pseudònims per resguardar la seva identitat. En acabar, vam recopilar i sistematitzar la informació obtinguda amb les tècniques de recerca i la vam detallar als nostres diaris de camp. La informació va ser obtinguda en les converses informals, les sessions del taller i les entrevistes.

Les sessions consistien a llegir en veu alta textos autobiogràfics. Aquests textos van ser extrets de novel·les escrites principalment per homes que en algun moment van ser a la presó (Cortés, 2011; Bunker, 2015; Pacheco, 1984; Rulfo, 1953). Els temes de què es va reflexionar en les sessions van ser variats, però van sobresortir els següents: com ha estat la vida a la presó, el paper de l'educació a la presó, què pensen sobre l'educació i la reinserció social i què esperen quan en surtin. Les entrevistes les vam fer a la mateixa aula, nosaltres ens col·locàvem en extrems diferents de la sala per entrevistar cada intern.

El diari de camp ens va permetre recopilar testimoniatges de primera mà, a més de les nostres experiències en el context carcerari. Hi vam trobar una guia per buscar, seleccionar i orientar les nostres exploracions en el treball de camp al moment d'escriure aquest text. Les que conformàvem l'equip vam utilitzar un diari de camp cada una. Això, juntament amb les nostres reunions posteriors d'equip, ens va permetre fer conjectures, contrastar idees, indagar en altres fonts documentals i aprofundir en la nostra experiència. Després de detallar els nostres ingressos i el que va ocórrer a l'Annex Orient durant un mes, així com el que vam observar i percebre durant les entrevistes, l'anàlisi de les dades va implicar el treball d'edició, a través de la selecció del material que, evidentment, va manifestar la nostra "subjectivitat correctora" (Kogan, 2010, p. 127). En aquest sentit, les preguntes que vam fer al text van definir el nostre "gir interpretatiu", orientat per l'anàlisi de processos hegemònics en classes subalternes. En una primera lectura dels dos diaris de camp vam buscar temes recurrents. En una segona, vam subratllar amb diferents colors els temes, per exemple: educació formal i informal o el paper de l'educació en la presó (verd); com ha estat la vida a la presó i els efectes del tancament (morat); tractament moralitzador i reinserció social (blau), etc. Finalment, vam transcriure els apartats que ens semblaven rellevants i vam identificar el millor lloc per enunciar-los.

La part central del treball de camp va ser l'observació participant. D'una banda, es va exposar a les persones privades de la llibertat l'objectiu de la recerca i la naturalesa del taller, així com la finalitat que tenia sol·licitar-los una entrevista. D'altra banda, ens vam endinsar en lapses de la seva vida quotidiana mitjançant un exercici d'observació; perquè es va buscar construir una relació de confiança, en el sentit d'oferir-los certitud amb la nostra assistència puntual, complir amb els acords establerts a l'inici del taller, respondre els dubtes que se suscitaven, entre altres coses. Així, també es va procedir amb cautela quan vam observar que alguns assistents podrien tergiversar la nostra atenció cap a ells, es van reiterar els objectius acadèmics i es van establir límits en no pagar ni oferir res a canvi perquè participessin en les activitats proposades.

Els principals obstacles que trobem van ser els següents: a l'Annex Orient, a diferència d'altres centres penitenciaris, només se'ns va permetre l'ingrés mentre vam desenvolupar el taller, per la qual cosa vam haver de delimitar les nostres visites al juny del 2019; no se'ns va permetre l'ús de gravadores digitals per registrar les trobades i entrevistes. Malgrat

que vam elaborar un ofici sol·licitant-ho, no vam rebre cap resposta. No pretenem generalitzar els resultats i la discussió que presentem a tots els centres penitenciaris, apuntem que les presents reflexions es refereixen a homes que estan en procés de prealliberament situats a l'Annex Orient.

L'Annex Orient es va inaugurar el 1987 i va començar a operar al febrer del 2005. La dinàmica d'aquest centre és diferent a la d'altres centres penitenciaris o de reinserció, especialment per tenir menys població. Per exemple, el 2019, a l'Annex Orient hi havia 336 persones, en contrast amb el Reclusorio Oriente (del qual provenien les persones que eren a l'Annex), que tenia 6.200 persones privades de la llibertat en la mateixa data (Sotssecretaria de Sistema Penitenciari, 2019). A l'Annex Orient se situa a la població penitenciària pròxima a sortir en llibertat definitiva, aquells que han complert la major part de la sentència i només els queda un període no superior a 6 mesos per complir a la presó i que van ser seleccionats amb perfils de bona conducta (Sotssecretaria de Sistema Penitenciari, 2019; Notes de camp 06/06/19).⁵ Les autoritats penitenciàries presenten oficialment l'Annex com un centre model, és a dir, que compleix a la perfecció el mandat de resguardar els drets humans de les persones privades de la llibertat, a més d'estar exempt de pràctiques corruptes, però això no coincideix amb el que van assenyalar els interns.

L'Annex és una espècie de "purgatori", l'última baula, l'última prova que s'ha seguit el tractament penitenciari abans d'aconseguir la llibertat. L'Annex va rebre la distinció de l'Associació de Correccionals d'Amèrica (ACA) com un centre penitenciari exemplar. Es pot observar acabat de pintar, net i amb millors instal·lacions que els centres penitenciaris.⁶ La rutina consisteix a llevar-se, esmorzar, passar llista (2 o 3 vegades al dia), assistir a les activitats prèviament establertes en cada pla d'activitats, menjar, banyar-se, fer tasques de neteja i preparar-se per dormir si és que aconsegueixen agafar el son. Els dimarts, dijous, dissabtes i diumenges són dies de visita. Les jornades més atrafegades al Centre Escolar solen ser els dilluns, dimecres i divendres. També en aquests dies tenen previst atendre les entrevistes amb el personal tècnic penitenciari per revisar els avanços del seu pla d'activitats.

A la Llei Nacional d'Execució Penal (2016, p. 3), es defineix el pla d'activitats com: l'organització dels temps i espais en què cada persona privada de la llibertat farà les seves activitats laborals, educatives, culturals,

5 Són persones que en comptades ocasions van poder optar als beneficis de prealliberament (Títol Cinquè de la Llei Nacional d'Execució Penal, 2016), com són: *Libertat condicionada* (article 136), que indica que "el Jutge d'Execució podrà concedir a la persona sentenciada el benefici de llibertat condicionada sota la modalitat de supervisió amb o sense monitoratge electrònic"; i *Libertat anticipada* (article 141), és a dir, "Solament persistiran [...] les mesures de seguretat o sancions no privatives de la llibertat que s'hagin determinat en la sentència corresponent".

6 Un cop vam haver conclòs el taller, vam trobar que, al Butlletí 348, es descriu que l'Annex Orient va rebre la re acreditació internacional de l'ACA, perquè va complir amb el 100% dels 137 estàndards bàsics que són avaluats en l'auditoria que es va dur a terme al novembre del 2019. Alguns estàndards són: seguretat, protecció, ordre, cura, programa d'activitats, justícia i administració (Sotssecretaria del Sistema Penitenciari, 2020).

de protecció a la salut, esportives, personals i de justícia restaurativa, de conformitat amb el règim i organització de cada centre en observança als seus drets humans. “El pla d’activitats s’haurà d’ajustar a les mesures de vigilància i estarà orientat a aconseguir la reinserció de les persones privades de la llibertat” (LNEP, 2016, p. 25). Per a l’elaboració del pla d’activitats, l’autoritat penitenciària informarà la persona privada de la llibertat durant el seu ingrés sobre les activitats disponibles i, de manera participativa, es dissenyarà un pla d’activitats concorde a les necessitats, preferències i capacitats de la persona privada de la llibertat (LNEP, 2016, p. 42).

Qui són els homes que hi ha a l’Annex Orient?

A continuació, es presenten dades de les 10 persones que van col·laborar en les entrevistes i que van ser molt participatives en el taller. Els resultats són una pauta que permet identificar la tendència en el grup més ampli de 25 persones que van assistir regularment al taller.

Tots són homes adults, 2 d’ells tenien entre 30 i 39 anys, 4 homes es trobaven en l’interval dels 40 als 49 anys i 4 homes tenien entre 50 i 60 anys. Observem que 7 persones es van presentar com a solters, 1 com a separat, 1 com casat i 1 com a vidu. 3 d’ells no tenien fills, 2 d’ells deien tenir 2 fills, 4 d’ells 3 fills i només 1 tenia 4 fills. Crida l’atenció que aquest últim, de nom Josué, és un home de mitjana edat, amb 37 anys.

El 50% rebia visites i el 50% no. Usualment les visites eren familiars femenins com: la neboda, la mare, la filla i/o la parella femenina o exparella. Es van esmentar en menys grau el pare, els fills o les amistats en general. Només 2 d’ells van accedir a un benefici de prealliberament, això vol dir que el 80% dels homes va arribar a l’Annex Orient després de complir la sentència íntegrament. Per obtenir un benefici de prealliberament és necessari haver complert amb el pla d’activitats (Documenta, 2017).

A Mèxic, l’educació bàsica cobreix 3 nivells: preescolar (infants de 3 a 5 anys), primària (6 graus) i secundària (3 graus). En relació amb el nivell educatiu, trobem que 1 persona únicament havia cursat la primària. 4 persones van aconseguir la secundària i 5 persones el nivell de preparatòria. La majoria, el 60%, havien assolit aquest nivell educatiu fora del centre penitenciari, és a dir, abans d’arribar a la presó, 4 d’ells no comptaven amb cap estudi. 2 d’ells van poder avançar cap a la preparatòria. El 50% només tenia l’educació bàsica.

A l’Enquesta Nacional de Població Privada de la Llibertat (ENPOL) (Institut Nacional de Geografia i Estadística, 2016), les 5 activitats laborals més freqüents que exercien les persones abans d’entrar a presó eren: treball artesanal (elaboració d’objectes a mà o amb l’ajuda d’eines manuals) (18,7%), operador de maquinària industrial (16,3%), treball en activitats agrícoles o ramaderes (13,3%), comerciant o empleat de vendes (12,9%) i comerciant informal (9,6%). En el cas de l’Annex, tots els participants van esmentar que els treballs que tenien abans d’ingressar a presó eren treballs manuals o oficis que solen emmarcar-se en el comerç informal o

sector serveis: comerciant, perruquer, xofer de transport públic, ferrer, expenedor de gasolina i manteniment general de maquinària. Finalment, van compartir les activitats en les quals participaven dins de l'Annex. Identifiquem 3 tendències, a saber: activitats manuals; activitats per a millorar les seves relacions i, finalment, activitats formatives i de capacitació.

En el primer eix, es van esmentar les següents activitats: papiroflèxia; dibuix i pintura; artesanía; fusta country; dibuix artístic; elaboració d'espelmes aromàtiques; globoflèxia i figures de pasta francesa. En el segon eix, es van esmentar: tallers sobre pares i fills; prevenció de recaigudes fent ús de substàncies; resiliència; escola per a pares; com sostenir o aprendre valors humans; maneig i expressió d'emocions; autoestima; formulació de projecte de vida; família i societat, i vida en parella. Finalment, en el tercer eix, ens van indicar: història de Mèxic; comptabilitat; anglès bàsic; futbol; preparatòria; gimnàstica cerebral; mecànica dental; perruqueria; aprendre la tècnica per fer polpa de tamarinde; taller de filsofia; cinema debat i destresa mental.

Discussió: Què s'ensenya i què s'aprèn en la presó?

En aquest apartat es consideren els testimoniatges dels entrevistats i les notes de camp obtingudes durant les sessions del taller i els nostres ingressos a l'Annex Orient.

Durant el taller va prevaler la idea que en la seva estada o estades a la presó (per als qui han reincidit) havien "après la lliçó", especialment els homes que havien passat més temps a la presó i que a vegades coincidia que eren els més grans. Per al personal i l'autoritat penitenciària, el procés de reinserció consisteix en el fet que l'intern aprengui a adaptar-se a qualsevol circumstància amb la finalitat d'equilibrar les emocions i corregir el seu comportament. Això significa mostrar una actitud òptima i "proactiva" per així guanyar-se la confiança dels seus supervisors i demostrar avanços (Notes de camp, 19/06/19).

Al principi, ens va semblar que el "redreçament moral" funcionava, tant com el pla d'activitats, ja que durant les primeres sessions del taller escoltàvem constantment opinions entre els assistents que reiteraven una reinserció idealitzada, és a dir, basada en el reconeixement dels errors i l'aprenentatge derivat del tancament per ser persones millors, treballar, esforçar-se, viure el dia a dia, conduir-se amb valors com la humilitat, la cortesia, la responsabilitat, el respecte a la societat i la família (Notes de camp, 10/06/19). Amb això, vam observar que s'eximien les desigualtats estructurals que els han marcat en la seva trajectòria de vida, els obstacles contextuais i institucionals per aconseguir la reinserció i els efectes negatius del tancament.

El pla d'activitats s'organitza cada 6 mesos, transcorregut aquest temps els diferents professionals el revisen i valoren el grau de compliment en cada àrea. Els homes ens van comentar que, com a mínim, han

de destinar 2 hores al dia a les activitats escolars i 2 hores a les activitats extracurriculars (Notes de camp, 26/06/19). El primer dia que vam assistir a l'Annex, el professor responsable del Centre Escolar ens va comentar que la pedagogia que s'intenta implementar en aquest centre està pensada per a infants i no per a adults, d'acord amb la seva visió, aquest és el primer error. Es referia a tenir classes cada dia, als matins, en un saló amb la dinàmica que s'aplica als infants a l'escola. També va comentar que l'Institut Nacional per a l'Educació dels Adults (INEA) va participar fent classes entre el 1999 i el 2008 però que ara no és així, l'INEA va deixar d'assistir i les classes s'organitzen entre els mateixos interns. Ens va compartir una llista del Centre Escolar (de maig del 2019) i comptabilitzava 213 persones. Vam observar que la majoria només havien acabat la secundària (abans d'ingressar a presó) i estant al centre penitenciari (Oriente) van avançar a la preparatòria (Notes de camp, 03/06/19). Si com a resultat de la seva participació en activitats obtenen constàncies d'estudi, aquestes seran elements favorables en les seves valoracions enfront del jutge.

Sobre l'oferta curricular trobem les següents opcions a la pissarra:

1. Secundària i anglès bàsic.
2. Cine debat, dibuix artístic i pintura, ball i gimnàstica cerebral (destresa mental).
3. Papiroflèxia i globoflèxia, figures de pasta francesa i espelmes aromàtiques.
4. Perruqueria, artesanía, art en fusta country i elaboració de polpa de tamarinde.
5. Tallers d'autoestima i resolució de conflictes, taller d'autobiografia, cursos d'autoestima i projecte de vida, maneig i expressió d'emocions, resiliència, prevenció de les recaigudes, pares, família i societat, vida en parella i valors humans.
6. Activitats per millorar la condició física com futbol, voleibol i frontó.

Els homes van assenyalar 2 versions en relació amb el programa educatiu. Hi havia els qui van considerar que el programa de l'Annex Orient és bo perquè ja no han de pagar pels exàmens –com ocorria al Reclusorio Oriente– i poden aprofitar el que se'ls ofereix. Tanmateix, la majoria va considerar el programa educatiu deficient: una classe a la setmana no bastava per assimilar els coneixements, “el que aprenc un dia se m'oblida a la pròxima classe” (Notes de camp, Eric, 26/06/19); els diversos continguts estan agrupats en una assignatura anomenada Secundària (Història de Mèxic, Història universal, Espanyol, Matemàtiques, Organització social, Drets humans i Filosofia); a més, per als qui tenen dubtes no hi ha cap mena d'assessoria. Consideren que per això s'ha tornat una pràctica recurrent que alguns interns només assisteixen a classe per a la passada de llista i immediatament després surten o arriben al final de la sessió.

Amb això, s'observa que l'oferta curricular està desorganitzada, l'assignatura Secundària (1) té el mateix pes que la resta de les activitats (2, 3, 4 i 5), quan aquesta és la que representa l'educació formal que pot derivar en què els homes acreditin oficialment l'educació bàsica. Per impar-

tir les classes i activitats se sostenen en 3 suports: les persones privades de la llibertat amb més preparació, grups religiosos i grups universitaris (com va ser el nostre cas).

Van sorgir 3 nocions sobre educació:

1. *La primera noció engloba valors, modals i regles per ser situats com a persones "amb valors i educats".* En aquest sentit, van situar la presó com un espai per aprendre a identificar que són "addictes emocionals", que van generar o generen inclinacions a les drogues, a la parella i a la família; acceptar que eren "ingovernables" i enfront d'això, van ressaltar la importància de ser resilients, responsables i reconèixer que "la reinserció es troba en un mateix", frase esmentada per diversos d'ells (Notes de camp, 17/06/19).

"L'educació significa un mitjà per superar-te, s'hi ensenyen els valors i em permet ser resilient davant els problemes, a més de tenir-me ocupat" (Notes de camp, Alejandro, 26/06/19).

"...perquè ajuda a eliminar la cultura de la presó" (Notes de camp, Hugo, 26/06/19).

"Educació és semblant a educar-te, ser educat per parlar (...) l'educació és important perquè t'ajuda a tenir bons principis" (Notes de camp, Eric, 26/06/19).

2. *La segona noció és que l'educació és un mitjà per superar-se i també l'equiparen amb capacitat.* Durant el taller, van manifestar reiteradament que l'educació els ajudaria a retornar a la societat mitjançant l'adquisició de nous coneixements, habilitats o l'aprenentatge d'un ofici. Els seus principals interessos eren: mecànica, fusteria, obra de paleta, llauneria i pintura.

"L'educació és un dret, a fora no tenia possibilitats d'estudiar, aquí a la presó vaig poder fer-ho perquè va ser més una labor de perseverança. [Ell va concloure la primària, la secundària, la preparatòria i recentment havia ingressat a una llicenciatura per part de la Universidad Autónoma de la Ciudad de México.] L'educació em va ajudar a aconseguir millors nivells en la meua vida personal, a més d'ajudar-me en el meu procés de rehabilitació [per consum de substàncies]" (Notes de camp, Juan, 26/06/19).

"...és la base principal perquè un sobresurti; hi ha regles i cal dur-les a terme, és la base principal perquè es preparin i siguin persones" (Notes de camp, Helber, 26/06/19).

"Sense educació no hi ha feina" (Notes de camp, Germán, 26/06/19).

3. *La tercera noció correspon a l'àmbit de la supervivència a la presó, l'educació com a font de coneixements, en un paral·lel del que van aprendre al carrer.*

“L'escola va ser el carrer: conèixer la gent, defensar-me, guanyar caràcter” (Notes de camp, José, 26/06/19).

“L'educació seria per no oblidar del tot el carrer, l'exterior de la presó i aprendre a sobreviure” (Notes de camp, Alonso, 26/06/19).

“L'educació significa aprendre i no ser ignorant. Per mi, l'escola va ser el carrer, conèixer la gent, defensar-me, guanyar caràcter, l'escola no m'agradava” (Notes de camp, Josué, 26/06/19).

Aquestes nocions van permetre identificar que la reinserció s'entén com un procés de correcció per a l'intern, tant si la persona ho creu fidelment com si només fingeix la suposada correcció per considerar-ho obligatori. Per exemple, si hi ha custodis parlant o és present una autoritat penitenciària, l'intern sap que ha de mirar cap a baix i no dir res si no li parlen; sap que ha de mostrar penediment sobre l'acte o els actes delictius comesos; sap que el consum de substàncies el col·loquen com un subjecte irresolut, així que ha de manifestar obertament la intenció d'acabar amb la seva addicció.

La institució valora l'obediència, condemna la rebel·lia i això s'observa en la confiscació dels seus béns a través d'inspeccions sorpresa durant la nit i també a través de mesures coercitives com l'aïllament. L'obediència no només es refereix a acceptar les normes sinó a suprimir qualsevol gest de desgrat, queixa o rebuig. El treball de camp va permetre entendre aquest procés de correcció com un “redreçament moral”, en el sentit metafòric i real: alçar-se després d'una (o diverses) caigudes des del punt de vista moral, emocional i físic, perquè al·ludeix a l'acció d'aixecar-se sobre la visió d'un home nou que, al seu torn, és la visió d'un home individualista. Enfront d'això, els homes comprenen que s'espera d'ells i com han d'actuar, com actua el tractament. Saben que el personal tècnic penitenciari espera que tinguin una actitud positiva, això significa no queixar-se i obeir, que s'esforcin en les activitats i que tinguin bona conducta. En el cas del treball social, com a professió que integra al personal tècnic penitenciari, hem observat que, a vegades, assumeixen una posició paternalista cap als interns, és a dir, consideren que una de les seves funcions és ensenyar-los formes correctes de pensar i actuar. Per exemple, és comú que se'ls infantilitzi, és a dir, privilegien la reprimenda com una forma d'interacció o per reforçar unes certes pràctiques. A més, els aconsellen que aprenguin a comportar-se, complint així el rol paternalista de l'Estat neoliberal (Pérez, 2015; Pérez, 2020).

Dins de les presons mexicanes, la corrupció se suma a la disciplina i a les dinàmiques carceràries: “lluny de ser disfuncional, és un dels motors del dispositiu penitenciari, entrellaça xarxes de poder formals amb els

informals, constituint un entramat d'il·legalitat i de violència" (Calveiro, 2010, p. 60). A conseqüència de l'abandó institucional i social que han viscut al llarg de les seves vides, per l'esquema punitiu de la presó i per la corrupció que regeix la dinàmica carcerària (López, 2021; Illes, 2020; Aresta, 2020; Núñez, 2019; Díaz, 2018), la institució i els interns entenen la reinserció social com un projecte individualista, on els principis reiterats són l'autosuperació, l'autodeterminació, la perseverança i la resiliència (Notes de camp, 26/06/19). A continuació, presentem alguns testimoniatges:

"Trobar-me amb mi mateix per no cometre errors i tornar a aquests llocs [la presó]. Saber per a què Déu ens va portar al món, estic purgant tots els meus dimonis i el meu passat" (Notes de camp, Theo, 12/06/19).

"Tinc por de tornar a regar-la [a equivocar-me], jo crec que aquesta és la meva batalla, posar-hi ganes per la meva filla i per mi" (Notes de camp, Ramiro, 14/06/19).

"L'única batalla és amb mi mateix perquè jo sé que puc, però l'ego i l'orgull no deixen sortir el veritable jo [...]. El més difícil és acceptar que les meves accions m'han portat al lloc on soc, però això no significa que la meva vida estigui destinada a viure sempre en el tancament, ja que les males experiències m'han fet madurar i veure que la vida només és de qui en veritat la vol" (Notes de camp, Josué, 12/06/19).

"Miro de superar-me, superar els canvis i aquests buits existencials" (Notes de camp, Hugo, 12/06/19).

"Les bones batalles es barallen amb la mà de Déu, poden derrotar-me, però no derrotar-me" (Notes de camp, Luis, 12/06/19).

Un aspecte que va ressaltar va ser la reiteració de les visions morals i religioses en relació amb la seva vida i com a aprenentatge durant la presó; en moltes ocasions, com a argument que estaven llestos per a la sortida. Aquestes visions han guanyat terreny per explicar la seva vida, les situacions que han experimentat i el que afrontaran quan surtin. El Sistema Crofton implementat al segle XIX segueix tan vigent com en aquell moment. No obstant això, la troballa va ser comprendre en diàleg amb ells per què continua funcionant i entendre-ho en un context diferent. Sembla que la religió funciona com a mitjà per rescatar l'individu exclòs perquè intenta fer-lo sentir part d'una comunitat. Els homes l'experimenten com un auxiliar en la seva canalització i, per tant, el mitjà a través del qual aprenen a respectar les normes que la societat els imposa (Martínez, 2015, p.111).

A la presó no només s'hi ingressa l'home sinó el delicte i el pecat, amb aquest últim, la religió; els tres confusament delimitats. Per-

què tot delictes és pecat, però no tot pecat arriba a ser delictes, la llei castiga el delictes i la religió arriba on és el delictes per castigar el pecat i reformular l'individu (Martínez, 2015, p. 109).

El sistema Crofton continua vigent perquè la intervenció dels grups religiosos, principalment cristians, i els grups d'Alcohòlics Anònims (AA), també de tall religiós, són els que tenen un ressò més gran a través de prèdiques sobre prevenció d'addiccions i habilitats per a la vida. Aquestes organitzacions plantegen un discurs basat en el perdó i la recuperació de valors morals. Aquest fenomen és de gran importància a la presó perquè ofereixen misericòrdia, esperança i la possibilitat de redimir-se, a més d'ajustar-se amb el que s'estableix al tractament per a una classe social subalterna, deixant intactes les seves condicions materials d'existència (fins i tot sumarà als seus desavantatges l'estigma d'haver estat a la presó) i poc es discuteix sobre la pertinència d'aquests programes i el concepte mateix de reinserció.

Aquests principis funcionen també en un context neoliberal. Diversos homes ens van parlar sobre una fàbrica de culleres i a l'inici no enteníem gaire bé a què es referien perquè no vam veure cap fàbrica durant els nostres ingressos. Es tracta d'una fàbrica vetllada i irregular dins de l'Annex Orient que estableix 3 jornades laborals, de 6 h a 14 h, de 15 h a 22 h i de 23 h a 6 h. A cada torn hi ha aproximadament 13 persones, amb un pagament de \$700 setmanals (equival a 35 dòlars). Per a ingressar han d'annotar-se en una llista, encara que existeix una quota per agilitar la contractació (Notes de camp, Eric, 26/06/19). El treball consisteix a tallar amb les mans les culleres que venen enganxades a una base, llevar-los la rebava. L'única referència que donaven és que era una empresa jueva (Notes de camp, 26/06/19).

Aquesta informació ens va permetre connectar el que veníem escoltant: d'una banda, l'expiació del delictes, sumar-se a l'oferta educativa de l'annex com a part del procés de reinserció, la reinserció com un camí individual i resiliència i la pedagogia penitenciària perquè no oblidin el seu lloc com a mà d'obra barata i explotada. Aquesta visió institucional ha calat profund en les subjectivitats dels homes amb els quals vam conversar i es pot sintetitzar en: "la reinserció es troba en un mateix" (Notes de camp, 19/06/19).

La religió continua tenint un gran pes en el "tractament" de les persones privades de la llibertat i la principal objecció és que converteix un problema polític en un problema moral d'un sector de classe subalterna. Entenent "les classes subalternes com a grups de subjectes que estan sota diferents formes de dominació i opressió, els qui no són amos dels mitjans de producció i al seu torn estan subordinats en diverses relacions de poder" (Álvarez, 2019, p. 6). D'acord amb Gramsci (Crehan, 2016), la seva característica principal és la desunió, que travessarà les experiències de vida de les persones, impactant de manera contradictòria i desorganitzada en les idees i pràctiques quotidianes. Per exemple, durant les sessions del taller ens van comentar en diverses ocasions que ells confiaven en la bona

voluntat de les persones fora de la presó per donar-los una oportunitat i així demostrar que han canviat i que volen reinserir-se "correctament" a la societat.

Aquest tractament individualitza la pena, fragmenta la població penitenciària, eximeix a les institucions i a l'Estat de les condicions precàries en les quals van néixer i van créixer els que arriben a la presó, així com anul·la les possibilitats de pensar com canviar les condicions materials d'aquests sectors, elimina tota crítica al tancament i reitera que la presó és la mesura idònia de càstig social. En aquest sentit, el terme de la pedagogia penitenciària consisteix en el fet que les persones assumeixin i obeeixin les normes amb la finalitat que es redrecin i corregeixin els seus errors individualment. Es tracta de normalitzar al subjecte, el seu cos i les seves emocions, "la pedagogia és una introducció a, preparació per a, i legitimació de, formes de vida social particulars, i sempre pressuposa una visió del futur. Encara que, a més, també representa una versió dels nostres propis somnis sobre nosaltres mateixos [...] i de les nostres comunitats" (Giroux, 2013, p. 15).

Trobem que l'educació i la capacitació estan pensades perquè adquireixin les habilitats necessàries que els permetin ocupar-se en feines precàries i de baixa qualificació, establint així la rúbrica educativa com a part de la condemna, i reivindicant la seva autodeterminació com la ruta per aconseguir la reinserció.

El treball dut a cap ens va permetre reflexionar sobre 3 eixos de la disciplina del treball social:

1. *Crear estratègies d'intervenció del treball social basades en plantejaments epistemològics i teòrics del procés de recerca més ampli.* El taller d'autobiografia és una tècnica que va requerir la seva pròpia indagació per formular-la des d'un enfocament qualitatiu, reprenent el mètode biogràfic (Gijón, 2010) i basat en supòsits d'educació popular que permetin qüestionar la disciplina, reivindicar els processos organitzatius i apostar pel diàleg col·lectiu (Korol, 2015).
2. *La rellevància de la recerca des del treball social.* La formulació de projectes de recerca ens permet, als treballadors socials, fer-nos preguntes sobre les interaccions entre les persones, comprendre algunes claus dels processos socials que ens constitueixen, així com qüestionar l'ordre social establert per preguntar-nos sobre la configuració subjectiva de les persones situades en un context històric, cultural i espacial determinat. De tal manera que ens va permetre interrogar el sentit comú sobre la delinqüència, el tancament, les nostres pràctiques i com és que tot això està connectat.
3. *Una reflexió sobre la petjada moralitzadora en alguns models i estratègies d'intervenció del treball social.* De vegades, les propostes d'intervenció es basen en una superioritat del professional sobre grups i sectors subalterns, reforçant la pràctica professional com una forma contemporània de govern neoliberal

que se sosté en la producció de compromisos profundament morals. D'aquí la importància de la fonamentació epistemològica en els processos d'intervenció social perquè així podem respondre per què fem el que fem.

Consideracions finals

L'educació, la feina i la capacitat són pilars en les polítiques de reinserció perquè es consideren mitjans idonis per transformar les persones que han infringit la llei. A l'Annex Orient observem que la religió continua tenint un gran pes en el "tractament" de les persones privades de la llibertat i la nostra principal objecció és que converteix un problema polític en un problema moral. Les organitzacions religioses plantegen un discurs basat en el perdó i la recuperació de valors morals, que té un gran calat a la presó perquè ofereixen misericòrdia, esperança i la possibilitat de redimir-se, a més que s'ajusta amb el que s'estableix al tractament d'una classe social subalterna que deixa intactes les seves condicions materials d'existència. El terme "pedagogia penitenciària" que proposen es refereix al fet que les persones assumeixin i obeeixin les normes amb la finalitat que es redrecin i corregeixin els seus errors individualment. Es tracta d'un procés que té per objectiu "normalitzar" el subjecte, visualitzar l'educació com el mitjà per adquirir les habilitats necessàries que els permetin ocupar-se en feines precàries i de baixa qualificació, i reivindicar la reinserció en el pla individual.

Referències bibliogràfiques

- Álvarez, Y. (2019). *"Estudien o no estudien la misma mierda es": Escuela, subalternidad y reproducción social en Soyapango, San Salvador, El Salvador* (Tesi de Màster en Antropologia Social). Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.
- Arista, L. (2020, abril 14). Las cárceles capitalinas apuestan combatir la corrupción con kioscos digitales. *Expansión política*. Recuperat 22 juny 2021, de <https://politica.expansion.mx/cdmx/2020/04/14/las-carceles-capitalinas-apuestan-combatir-la-corrupcion-con-kioscos-digitales>
- Beytía Reyes, P. (2017). El panóptico de Bentham y la instrumentalización de los derechos humanos. *Universitas Philosophica*, 68(34),173-196.
- Blásquez Martínez, L. I. (2016). La etnografía: una aproximación metodológica para la comprensión de los procesos sociales. Dins R. Güereca Torres, L. I. Blásquez Martínez, i I. López Moreno, *Guía para*

La reinserció es troba en un mateix: trets d'una política penitenciària individualista basada en principis religiosos

- la investigación cualitativa: etnografía, estudios de caso e historia de vida* (p. 45-67). UAM.
- Bunker, E. (2003). *La educación de un ladrón*. Alba Editorial.
- Bunker, E. (2015). *Educación de un ladrón*. Sajalín Editores.
- Calveiro, P. (2010). El tratamiento penitenciario de los cuerpos. *Cuadernos de Antropología social*, 32, 57-74. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6440174.pdf>
- Coca Muñoz, J. L. (2007). El sistema penitenciario mexicano: a un paso del colapso. *IUS. Revista del Instituto de Ciencias Jurídicas de Puebla A. C.*, 19, 168-187. Redalyc. <https://www.redalyc.org/pdf/2932/293222926010.pdf>
- Constitució Política dels Estats Units Mexicans. (1917). Article 18 constitucional. Cámara de Diputados del H. Congreso de la Unión. Recuperat 22 juny 2021, de http://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/1_201219.pdf
- Cortés Urquijo, F. J. (2011). *Te cuento desde la prisión*. Asociación Sindical de Profesores Universitarios (ASPU).
- Crehan, K. (2016). *Gramsci's Common Sense: Inequality and Its Narratives*. Duke University Press.
- Díaz Sandoval, C. (2018, agost 13). Corrupción en las cárceles mexicanas [Apunt]. Federación Mexicana de Criminología y Criminalística A. C. Recuperat 22 juny 2021, de <https://www.criminologiaycriminalistica.com/post/corrupci%C3%B3n-de-las-c%C3%A1rceles-mexicanas>
- Documenta, A. C. (2017). *Guía de lectura fácil de derechos y beneficios de personas en cárceles en México*. Documenta. Recuperat 22 juny 2021, de <https://www.documenta.org.mx/wp-content/uploads/2020/04/Gui%C3%A1-de-lectura-fa%C3%81cil-de-derechos-y-beneficios-de-personas-en-ca%C3%A1rceles-en-Me%C3%81xico.pdf>
- García Ramírez, S. (1999). El sistema penitenciario. Siglos XIX y XX. *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, sèrie nova, any XXXIII, 95. Revistas jurídicas UNAM. <https://revistas.juridicas.unam.mx/index.php/derecho-comparado/article/view/3589/4323>
- Gijón, J. (2010). Aprendiendo de la experiencia: relatos de vida de centros y profesorado. *Profesorado. Revista de currículum y profesorado*, 14(3), 5-16.
- Giroux, H. (2013). La Pedagogía crítica en tiempos oscuros. *Praxis Educativa*, XVII(1,2), 13-26. Redalyc. <https://www.redalyc.org/pdf/1531/153129924002.pdf>

- Gómez Pérez, M. (2017). Los derechos humanos en las cárceles y centros de reclusión penitenciaria de México. Dins S. García Ramírez, i M. O. Islas de González (Coords.), *Evolución del sistema penal en México: Tres cuartos de siglo* (p. 77-97). INACIPE.
- Institut Nacional de Geografia i Estadística. (2016). *Encuesta Nacional de Población Privada de la Libertad*. INEGI. Recuperat 22 juny 2021, de https://www.inegi.org.mx/contenidos/programas/enpol/2016/doc/2016_enpol_presentacion_ejecutiva.pdf
- Islas, L. (2020, enero 13). Cárceles de México: sistema en el olvido. *Reporte índigo*. Recuperat 22 juny 2021, de <https://www.reporteindigo.com/reportes/carceles-de-mexico-sistema-en-el-olvido-desordenes-abusos-corrupcion/>
- Kogan, L. (2010). La entrevista como herramienta para el estudio del cuerpo vivido. Dins J. L. Grosso, i M. E. Boito (Comps.), *Cuerpo y emociones desde América Latina* (p. 115-131). Centro De Estudios Avanzados – Unidad Ejecutora De CONICET – Universidad Nacional De Catamarca – Facultad de Humanidades.
- Korol, C. (2015). La educación popular como creación colectiva de saberes y de haceres. *Polifonía Revista de Educación*, IV(7), 132-153.
- Lejeune, P. (1975). *El pacto autobiográfico*. Sevil.
- Llei de Centres de Reclusió per al Districte Federal. (2014). GODF. Recuperat 22 juny 2021, de http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pS4KHJtOUiGJ:www.poderjudicialcdmx.gob.mx/otros/descarga.php%3Farv%3D121/fr1/2014-T04/LyC_50.pdf+&cd=2&hl=es-419&ct=clnk&gl=mx
- Llei Nacional d'Execució Penal. (2016). DOF. Recuperat 22 juny 2021, de http://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/LNEP_090518.pdf
- López Méndez, R. (2021, gener 9). Aumentan 37% ingresos a prisiones por corrupción. *Milenio*. Recuperat 22 juny 2021, de <https://www.milenio.com/policia/aumentan-37-ingresos-a-prisiones-por-corrupcion>
- Martínez Cruz, S. F. (2015). Religión tras rejas: Análisis de la función de la religión en la cárcel Villahermosa de Cali. Universidad del Valle. Recuperat 22 juny 2021, de <https://bibliotecadigital.univalle.edu.co/bitstream/handle/10893/5904/0418042-p.pdf?sequence=1>
- Notes de camp. (2019). Dins *La educación como contrapeso al encierro. Programas educativos para personas en proceso de extrañación de forma anticipada en la Ciudad de México*. UNAM.
- Núñez Trejo, A. (2019, agost 8). Lujos, Privilegios y otras actividades ilícitas en las cárceles mexicanas [Comentari en un fòrum en línia]. Foro Jurídico. Recuperat 22 juny 2021, de <https://forojuridico>.

mx/lujos-privilegios-y-otras-actividades-ilicidas-en-las-carceles-mexicanas/

- Pacheco, J. E. (1984). *Alta traición: antología poética*. Alianza.
- Pérez, B. (2015). La prisión como un eje de la política neoliberal. Reflexiones sobre el papel del trabajo social penitenciario en México. Dins E. Pastor Seller, i L. Cano Soriano, *Políticas e intervenciones ante los procesos de vulnerabilidad y exclusión de personas y territorios. Análisis comparado México-España* (p. 75-87). Editorial Dykinson.
- Pérez, B. (Coord.) (2017). *La relevancia de la mirada y la palabra en las estrategias de intervención de Trabajo Social*. ENTS, UNAM.
- Pérez, B. (Coord.) (2020). *Los únicos que los visitan son sus fantasmas. Realidades y mitos en torno a la salud mental y las discapacidades psicosociales e intelectuales en el contexto carcelario*. ENTS, UNAM.
- Rulfo, J. (1953). *El Llano en llamas*. Fondo de Cultura Económica.
- Santa Gadea, F. V. (1972). Regímenes penitenciarios. *Derecho PUCP: Revista de la Facultad de Derecho*, 30, 197-204. PUCP. <http://revistas.pucp.edu.pe/index.php/derechopucp/article/download/6618/6715>
- Sigüenza Vidal, F. (2016). "La entrada está en tus manos, la salida en las de Dios". La religión como medio de rehabilitación de los procesos en la cárcel de Belén y la penitenciaría de Lecumberri (1874-1900). *Revista de Historia de las Prisiones*, 2, 206-222. Pensamiento penal. <http://www.pensamientopenal.com.ar/system/files/2016/07/doctrina43789.pdf>
- Sotssecretaria del Sistema Penitenciari. (2019). *Población penitenciaria*. Recuperat 22 juny 2021, de <https://penitenciario.cdmx.gob.mx/poblacion-penitenciaria>
- Sotssecretaria del Sistema Penitenciari. (2020, gener 20). *Anexo Oriente mantiene acreditación internacional de la ACA*. Recuperat 22 juny 2021, de <https://penitenciario.cdmx.gob.mx/comunicacion/nota/anexo-oriente-mantiene-acreditacion-internacional-de-la-aca>